

*Кривобок Олександр
(Київ)*

КОНСЕРВАТИВНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Вивчення і узагальнення історичного досвіду функціонування суспільства знову і знову змушує звертатися до аналізу виникнення і становлення інституту політичних партій. Діяльність монархічних та націоналістичних російських течій на Лівобережній Україні - одна з невеликих складових цього процесу. Як не дивно, і досі ця тема залишається непопулярною серед українських дослідників. Тим не менше, вона потребує уваги як важливий компонент політичного життя краю у той далекий час.

Мета нашого дослідження – висвітлення обставин виникнення в межах Чернігівської губернії місцевих структур монархічних та націоналістичних організацій, а також їхньої діяльності у період першої російської революції та після її закінчення. Стаття пов'язана із загальною темою вивчення діяльності політичних партій на півночі Лівобережної України на початку ХХ ст.

Оскільки стосовно чорносотенного руху уже більше ста років склалась традиція змальовувати усе, з ним пов'язане, як одіозне явище, то зрозуміло, що історіографія цієї теми незначна. І хоча ще у 1920-ті роки в колишньому СРСР виходили окремі роботи про консервативно-монархічні об'єднання¹, писалися вони в незмінно викривальному стилі, втім, збагатили історичну науку виданням таємних документів поліцейського відомства. Праці ж, які зачіпали розвиток регіональних структур монархічного руху, з'явилися лише в 1990-ті роки. Найпершим із цих досліджень слід назвати роботу С.А. Степанова². Важливий внесок у розробку даної теми, особливо стосовно існування російських націоналістичних організацій в Україні здійснила розвідка В. Волковинського, але вона майже не зачіпала матеріалів Чернігівської губернії³. Нарешті, останні за часом і найбільш повні та систематичні за охопленням різних аспектів розвитку консервативних монархічних організацій дві монографії І. Омелянчука⁴. Втім і тут діяльність цих рухів на теренах Чернігівщини висвітлена дуже вибірково.

Порівняно з іншими політичними партіями чорносотенні організації виникли досить пізно. До 1905 р. абсолютистський уряд не потребував для себе якоїсь додаткової опори в суспільстві, з іншого боку піддані Російської імперії не мали особливої потреби в консолідації у монархічні політичні клуби чи течії, оскільки підтримували існуючу політичну систему активно або пасивно. Тим не менше, саме на початку 1900-х років починає формулюватись особлива консервативно-монархічна ідеологія, яку взяли на озброєння чорносотенні об'єднання. Відбувався цей процес на місцях, як не дивно, у тих же інститутах, з яких вийшли і ліберальні російські партії – органах місцевого самоврядування. Хоча більшість керівних постів в останніх до початку революції 1905 р. належала лібералам (члени «Союзу Визволення», на базі якого утворилась партія кадетів, обіймали посади губернського предводителя дворянства Чернігівської губернії та голови губернської земської управи), ряд гласних залишалися прихильниками самодержавного устрою.

Важливу роль у цьому відіграло ознайомлення принаймні частини майбутніх чорносотенних діячів з ідеями пізніх слов'янофілів, які вплинули на їхній життєвий вибір. Так, ніжинський міський голова у 1904–1908 роках М. Лілеєв наголошував в одному з виступів на своєму співчутті до ідей російського визвольного руху у той час, коли його прихильники змагались головним чином за просвіту народних мас і усунення свавілля з державного життя⁵. У своїх поглядах на політичний процес у Російській імперії на межі XIX–XX ст. М. Лілеєв посилався на висновки В. Соловйова, зокрема несприйняття останнім революційного шляху перетворення суспільства, а також на спостереження про зв'язок між запереченням християнського сприйняття Бога у ході Великої французької революції 1789 р. і сучасним революційним рухом. Революція, яка ґрунтується на насиллі, позбавлена майбутнього⁶. Заперечуючи перенесення в російські умови західного соціалістичного досвіду, який на його думку не відповідав реаліям політичного життя того часу, він захищав ідеї слов'янофілів про самобутність історичного і політичного розвитку російської держави, критикуючи останні два століття російської державної історії, коли розвиток бюрократії підірвав споконвічні підвалини слов'янського політичного життя⁷. Михайло Лілеєв солідаризувався з відомим земським діячем Д. Шиповим у тому, що запровадження парламентарного устрою принесе внутрішні потрясіння для імперії, а також в актуальності поєднання самодержавного правління з дорадчим органом безпосередніх народних представників.

Співзвучні ідеї у 1905 р. висловлювалися серед гласних губернського земства представниками опозиції до ліберальної більшості під час дебатів у травні 1905 р. М. Амосов із Глухова, кн. Оболенцев, Голіцин, Радченко, Гамалія, Томиловський та ін. виступили за збереження самодержавної влади, якій належить право видання основних законів. Народне представництво потрібне, але його завдання – не обмежувати самодержавну владу, а виражати думку народу з приводу головних питань та реформування державного життя⁸. Це дає змогу стверджувати, що на початку розгортання революційних заворушень 1905 р. значна частина монархічно настроєної інтелігенції та дворян Чернігівщини далеко не в усьому підтримувала існуючу модель державного устрою Російської імперії і прагнула до її удосконалення, не поділяючи ліберальну та соціалістичну ідеологію.

Незважаючи на те, що перші монархічні організації виникли на початку 1905 р., а їх ідейний центр – «Русское собрание» – ще 1901 р., на Чернігівщині їх прихильники залишались розрізненими і пасивними під час наростання революційних заворушень. Окремі громадські заходи проти останніх здійснювали адміністрація краю і поодинокі особи на свій страх і ризик. Юридично і, як правило, фактично утворення місцевих осередків розпочалось лише після проголошення маніфесту 17 жовтня 1905 р. Взагалі ж на той час на українських землях уже існували осередки російських консервативних організацій. Це були Союз руських людей, що виник у квітні 1905 р.; майже одночасно виникла Монархічна партія з центром у Москві, а також Товариство хоругоносців, відділ якого був утворений і у Чернігові. Втім, останнє, на думку І. Омелянчука, який наводить відомості про його існування, було зовсім непомітним у політичному житті⁹. Про існування філій двох попередніх організацій у Чернігівській губернії протягом 1905 р. жодних відомостей взагалі не виявлено.

8 листопада 1905 р. відбулось заснування найвідомішого консервативно-монархічного руху – Союзу руського народу (далі – СРН). Однак і його осередки

почали з'являтися у краї не відразу. Фактично навіть на момент виборів до першої Державної думи у березні 1906 р. їх ще не існувало. В усякому разі, місцева преса жодного разу не згадала про їх існування або про належність когось із монархічно налаштованих виборщиків, обраних для вибору думських депутатів, до певної монархічної організації. Про Союз руського народу як свого потенційного політичного конкурента місцеві кадетські публіцисти в газеті «Десна», яку вони видавали, ще 22 квітня 1906 р. писали у майбутньому часі¹⁰. Документи другого Всеросійського з'їзду руських людей у Москві 6–12 квітня 1906 р. серед десятків делегатів монархічних організацій з усієї імперії теж не фіксують жодного представника від Чернігівщини¹¹. До речі, таке ж становище чорносотенних організацій спостерігалось і на Полтавщині, де до правого блоку під час виборів на початку 1906 р. увійшли лише октябристи, партія правового порядку і свободомислячі¹². Для порівняння, партія октябристів уже на березень 1906 р. мала в Чернігівській губернії 6 осередків – у Глухові, Чернігові, Новозибкові, Борзні, Конотопі та Ямполі¹³.

Першим центром, де розпочалась організація правого руху, став Ніжин. Уже у травні 1906 р. преса повідомляла про зібрання в цьому місті прибічників самодержавства. Спочатку в Ніжині, якщо вірити повідомленням «Десни», було утворено осередок Союзу руських людей, до якого увійшли місцеві купці, гімназисти, селяни. Активісти союзу відразу розпочали активну антидумську агітацію, звинувачуючи депутатів Державної думи у демагогії, зраді віри і царя. Місцева поліція поставилась до нового утворення обережно, ніжинський поліцмейстер заборонив улаштування патріотичної демонстрації 1 травня, яку хотіли провести на противагу робітничому страйку, напевно, побоюючись повторення погрому¹⁴. У червні ніжинський осередок набуває більш організованого вигляду. На зібранні за пропозицією казначея організації М. Лілесва було схвалено сплачувати членські внески залежно від майнового стану від 3 до 25 рублів, проти чого протестували писарі та дрібні чиновники – члени організації¹⁵. Гроші призначались для влаштування хати-читальні та виписки прокламацій. До речі, останні, зокрема листівка «Православные русские люди!» (дозволена цензурою) поширювались уночі, як і відозви революційних партій, через що городові відбирали їх від жителів міста¹⁶.

У травні-червні 1906 р. утворився відділ Союзу руського народу у Клинцях. Очолив його місцевий фабрикант В.Ф. Баришніков. Відділ повів енергійну кампанію напередодні виборів гласних селищної думи, яку очолював член кадетської партії В. Федотов. Цікаво, що члени відділу орієнтувались на підтримку середньо забезпечених міщан, у зв'язку з чим було подано клопотання про зменшення виборчого цензу з 300 до 100 рублів, котре підписали 900 осіб¹⁷. Про ставлення до нової організації її «демократичних» конкурентів говорить те, що 29 червня робітники напали на зібрання СРН, розігнали його і захопили документацію союзу та численні листівки. Того ж дня на кількатисячному мітингу робітників, на якому виступав депутат Державної думи Л. Остроносков, публічно покаявся у належності до СРН П. Долгов, причиною чого послужило вороже ставлення до нього товаришів-робітників¹⁸. Зрештою вибори до міської думи виявили, що симпатії більшості населення знаходились на боці ліберальних та соціалістичних діячів. Незважаючи на активну діяльність СРН протягом шести місяців перед виборами, міським головою було переобрано кадета В. Федотова, союзники ж досягли лише того, що їх активісти В. Баришніков та А. Гусев стали гласними міської думи¹⁹.

Незабаром після виникнення цих осередків, десь у червні 1906 р., утворилась

організація Союзу руського народу в Чернігові. Про це свідчать матеріали преси наступного р., а також те, що комісія по влаштуванню третього Всеросійського з'їзду руських людей надіслала запрошення і до Чернігова. Взагалі, преса влітку 1906 р. повідомляє про широке поширення у Чернігові, Конотопі, Ніжині монархічних листівок та відозв. У розповсюдженні брала участь значна кількість осіб, найбільше міщан. Так, за повідомленнями «Утренней зари» у Чернігові поширювали за власний кошт газети правого напрямку та листки київських монархічних організацій місцеві крамар, булочник і син власника лазні²⁰, у Седнівській волості – чернігівський адвокат. У Глухівському повіті листки, спрямовані проти Державної думи розповсюджували ченці відомої Глинської пустині. Однак у реєстрі осередків СРН, опублікованому в журналі «Образование» у липні 1906 р. не значилась жодна організація на півночі Лівобережної України. Очевидно, місцеві осередки ще не налагодили зв'язку з центральною радою Союзу.

Наростання активної роботи дало свої наслідки. На з'їзді делегатів чорносотенних організацій у Києві 2–7 жовтня 1906 р. були присутніми і виступали представники чернігівського відділу СРН протоієрей О. Васютинський та Г. Войцехівський, а також клинцівського – В. Баришніков і Г. Ришков (в ін. джерелах Рижков). Серед питань, ними порушених, були недопущення євреїв до виборів у Державну думу та Державну раду Російської імперії, встановлення свята Покрови святом усіх монархічних організацій Росії. Особливо гаряче підтримали делегати з Чернігівщини питання об'єднання російських патріотичних організацій, визнаючи його безумовно необхідним; за основу об'єднання пропонували взяти статут СРН²¹.

На осінь-зиму 1906 р. припадає значне розширення мережі осередків монархічних організацій на півночі Лівобережжя України, особливо якщо порівнювати його з уповільненим ростом поміркованих політичних партій. За повідомленнями преси лише у жовтні-листопаді відкрились відділи СРН у Березному та Седневі Чернігівського повіту, Плотнові Стародубського повіту, с.Веркіївка Ніжинського повіту²². У грудні осередки союзників з'являються у Конотопі, Бахмачі, Мені, Глухові, с.Кунашівка Ніжинського повіту, с.Комарівка Борзнянського повіту²³. Всього ж за повідомленням газети «Черниговское слово» на 14 січня 1907 р. в губернії діяли 23 відділи СРН²⁴. Дослідники, зокрема І. Омелянчук, відзначають також поширення у той час в губернії осередків Союзу руських людей, який, за його даними мав 4 філії в селах Чернігівського повіту, 4 – в селах Городнянського повіту і відділ у Конотопі²⁵. Втім, на нашу думку, хоча існування окремих осередків СРН на Чернігівщині можливе, більшість згаданих відділів насправді відносились до Союзу руського народу. У пресі та повідомленнях навіть правих авторів ці близькі за духом і назвою організації часто плутали, наприклад відділи у Клинцях і Ніжині, траплялось, називали організаціями руських людей, хоча відносились вони до СРН. Втім, оскільки Союз руського народу не був суворо дисциплінованою структурою, можна припустити паралельне членство окремих осіб в обох партіях. Так, Є. Тарновський одночасно був членом ніжинського відділу СРН і членом ради Київської монархічної партії²⁶.

Важливими причинами успішного і масового росту було сприяння (або неперешкоджання) адміністрації і зокрема правоохоронних органів губернії, значна частина працівників яких зі співчуттям ставились до організації, що боролась з революційними виступами. Помітна частина учасників керівних органів відділів і підвідділів СРН належала до дрібних і середніх представників

управлінського апарату або самоврядування. Так, членами місцевих осередків СРН були староста посаду Добрянка Городнянського повіту, міський голова Стародуба, волосний писар Седнева, волосний писар с. Володькова Дівиця, містечковий голова Березного; кандидатом у виборщики від Чернігова був старший радник губернського правління Максимовський. 28 листопада 1906 р. на ім'я чернігівського губернатора була отримана телеграма від голови ради міністрів з поясненням, що чиновникам *«воспрещено лишь участие в противоправительственных партиях, к каковым партия Союза Русского Народа не относится»*²⁷[курсив газети]. Крім того, за підтримки адміністрації з 1 листопада 1906 р. стала виходити газета «Черниговское слово», яка надавала інформаційну підтримку спочатку всім партіям, що не підтримували революцію, до Партії мирного оновлення включно. Однак пізніше, з грудня 1906 р. по лютий 1907 р. газета інформувала виключно про діяльність і успіхи СРН, ігноруючи інші політичні організації. Є підстави вважати, що у формуванні газетних матеріалів брали участь працівники жандармського управління (або навпаки, частина кореспондентів газети співпрацювали з поліцією). Наприклад, газетне повідомлення ЧС про урочисту зустріч у Ніжині знамен відділу СРН, доставлених із Києва 15 січня 1907 р. є точною скороченою копією звіту ніжинського поліцеймейстера про цю подію, доставленого начальнику Чернігівського губернського жандармського управління за № 368²⁸. На найбільших урочистостях, влаштовуваних союзниками, іноді з'являлись і керівники губернії. Так, начальник жандармського управління генерал-майор Рудов був присутнім на хресному ході під час освячення хоругв чернігівського відділу СРН у Спаському соборі міста 21 січня²⁹. На урочистому ж засіданні чернігівського відділу СРН у середині червня 1907 р. були присутні губернатор з віце-губернатором. Правда, стимулом для останніх могло бути банальне бюрократичне вислужування, адже за кілька днів до того імператор Микола II надіслав вітальну телеграму голові СРН О. Дубровіну, з нагоди чого й відбулися урочистості.

Активну підтримку надало у формуванні та діяльності Союзу руського народу на Чернігівщині православне духовенство та чернецтво. Хоча не існувало жодного офіційного документу церковних інституцій про допомогу союзникам, участь духовенства у структурах СРН була значною. У Чернігові постійним промовцем, кандидатом у виборщики та делегатом від відділу на всеросійські зібрання СРН був протоієрей Ф. Васютинський, настоятель Воздвиженського храму і наглядач парафіяльних шкіл по Чернігівській єпархії. Активним учасником відділу був викладач чернігівської семінарії К. Цветков. Промови на зібраннях та заходах чернігівського відділу союзу проголошували також чернігівські священики А. Євфімов, І. Назаров, а хоругви відділу зберігались у Воскресенському храмі міста³⁰. Членом ніжинського відділу СРН був о. Г. Кордовський, кунашівський підвідділ того ж повіту очолював священик; одним із лідерів ніжинського відділу, а деякий час і головою ради був архімандрит місцевого чоловічого монастиря о.Василій. Немало учасників СРН, зокрема в Ніжині, судячи із записів проф. М. Бережкова, були церковними причетниками та попечителями³¹. Водночас немає даних про те, щоб ця підтримка була примусовою з боку церковних структур. Чернігівський архієрей особисто не брав участі у заходах союзників, а «Черниговские епархиальные известия» протягом 1906-першої половини 1907 р. не вмістили жодної статті чи замітки про чорносотенні організації, за що їх навіть критикувало «Черниговское слово»³².

Разом із розповсюдженням осередків Союзу руського народу поступово поглиблювалась структурованість та організованість цього об'єднання. Сільські осередки отримали назву підвідділів, відділами з осені 1906 р. стали вважатися лише міські організації союзників. Як у відділах, так і у підвідділах не було одноособового керівництва, але скрізь справи осередків вела рада відділу (підвідділу). Остання обиралась негайно у день відкриття нового осередку групою осіб-ініціаторів заснування. Рада, у свою чергу, обирала голову ради, товариша голови (або кількох товаришів, якщо осередок був великим) і казначея організації. Відкриття, як правило, перетворювалось на урочисту громадську акцію з участю представників найближчого великого відділу СРН, завжди розпочиналося молебнем з участю духовенства. Неодмінним атрибутом відкриття було складання і відправлення телеграми з вираженням вірнопідданості до особи імператора. У відділах відбувались періодичні зібрання членів. Найчастіше, мабуть, проводив їх чернігівський відділ – майже щонеділі. Зібрання починалось спільною молитвою присутніх, головував голова ради відділу, яким у 1906 р. був адвокат А. Шугаєвський. Такі зібрання були досить численними – на зібранні Чернігівського відділу 14 листопада 1906 р. (у вівторок) були присутніми близько 400 осіб³³, на подібному ж зібранні у Ніжині в народному домі – до 700 душ³⁴. Основним змістом роботи зібрань було слухання промов і доповідей активістів відділів на теми політичного життя та обговорення поточних справ організації (поздоровлення лідерів, підготовка до виборів тощо). 10 грудня 1906 р. в народному домі відбулось розширене зібрання чернігівського відділу з участю делегатів від інших відділів та підвідділів СРН з усієї Чернігівщини. Після доповідей про характеристику політичних партій імперії та повідомлень делегатів про історію відкриття місцевих відділів відбулось вечірнє засідання ради чернігівського відділу та прибулих делегатів, на якому обговорювались питання об'єднання усіх губернських відділів союзу та їх подальшого розвитку³⁵.

Організаційна розбудова структур СРН завершилась лише у середині 1907 р. За постановою четвертого Всеросійського з'їзду руських людей у кожній губернії відкривались губернські управи «Объединенного Русского Народа», які діяли в губернському місті. Ці управи склалися з членів ради місцевого відділу СРН з участю представників інших патріотичних організацій даного міста (за їх наявності). Місцеві відділи у повітах зобов'язувались зноситися у справах з губернською управою, а не з Головною радою СРН. У випадку перебування в губернському місті голів місцевих відділів Союзу їх запрошували на засідання губернських управ з правом вирішального голосу. На Чернігівщині відомо про існування губернської управи СРН уже в травні 1907 р.³⁶

Треба відзначити досить значне місце в ідеології лідерів СРН, зокрема в Чернігові, теми боротьби з єврейським засиллям та небезпекою посилення єврейського впливу. У цьому руслі знаходилась заява В. Баришнікова у 1906 р. про недопущення євреїв до виборів до Державної думи. У 1909 р. делегат від чернігівської управи СРН о.Ф.Васютинський пропонував на нараді СРН у Ярославлі зрівняння виборчих прав православного духовенства і єврейських міщан, а також установити максимальний відсоток прийому євреїв до приватних шкіл, так само як і до державних³⁷. Найбільш лаконічно і ясно виклав позицію чорносотенців у цьому питанні Ф.Васютинський на передвиборчому зібранні чернігівського відділу СРН 14 січня 1907 р.: «Вопросы о других племенах и народах, населяющих Россию, должны разрешаться сообразно степени готовности каждой отдельной народности служить России в достижении

общегосударственных интересов и задач ея»³⁸. Без сумніву, однією з головних причин негативного ставлення чернігівських союзників до єврейства було загострення соціально-економічної конкуренції у середовищі міщан, з яких складався головний контингент членів СРН. Прозоро викладена ця позиція у листі одного з лідерів чернігівських союзників К.Цветкова до проф. М.Бережкова 1913 р.. Порівнюючи минулий і сучасний стан торгівлі і промислів по Чернігову К.Цветков писав, зокрема, що за останні 25 років євреї захопили провідне становище у чернігівській міській торгівлі, до них поступово переходять будинки і власність чернігівців. Зникли колишні ремісничі цехи і ремеслом теж в основному займаються євреї, витісняючи «русских ремесленников». У зв'язку з цим автор листа задавав питання : «Если уже и теперь в Малороссии все захвачено жидами, то что будет с хохлами при «самостийности», к которой они уже не раз оказались не способны?»³⁹

Ставлення до українського національного руху у перші роки існування краєвих відділів СРН не піднімалося. Українців поряд із росіянами та білорусами союзники вважали рівноправними громадянами імперії і представниками різних гілок єдиної руської народності, інтереси якої і був покликаний виражати і захищати Союз руського народу. При нагоді союзники були не проти підкреслити етнографічні особливості українського населення, яке зазвичай називали як у місцевих виступах, так і у документах центральних органів малоросійським. Наприклад, у заходах СРН з приводу святкування перемоги під Полтавою зазначалося, що бажано, щоб представники відділів Союзу, що прибували до Полтави із знаменами відділів, одягались відповідно до побутових особливостей свого краю : «великорусские поддевки, белорусские и малороссийские свитки и соответствующие к ним головные уборы»⁴⁰. Грім оплесків викликала на засіданні ніжинського відділу СРН декламація гуморесок про соціалістичну теорію українською мовою 1 квітня 1907 р.⁴¹

І.Омелянчук і В.Кожинів доводять у роботах останніх років, що стосовно розвитку Російської державності погляди монархічних організацій були далекими від того традиційного ярлика реакційності і підтримки абсолютизму⁴², який за традицією, встановленою ще кадетськими публіцистами, навішувався на них у пресі і історичній літературі. Переконаливо це показують виступи осіб, визначених чернігівським СРН кандидатами на уповноважених на вибори до II Державної думи. Один із них, В.Демидович, прямо говорив, що «страна нуждается в народных реформах», зокрема земельних⁴³. Інший – о.Ф.Васютинський підкреслював необхідність запровадження законів, які б не допускали до перевищення влади, так само як і до бездіяльності останньої; управляти державою повинен монарх, але за участю народу, який представляють Державна дума і Державна рада; більше того, він підкреслював, що дума і уряд є двома невід'ємними частинами нового російського державного устрою. Слід запровадити систему пенсійного забезпечення, яка б не допускала чесних працівників на користь держави злидарювати в старості. У той же час він виступав за непорушність приватної власності, неподільність Росії, проти парламентаризму і за пріоритетність православної церкви поряд із проголошенням віротерпимості стосовно іновірців⁴⁴. Таким чином, чернігівські союзники були, звісно, реакційними, але лише у тому значенні слова, яке передбачає боротьбу з революцією та революційними заворушеннями. Стосовно ж державного розвитку вони пропонували іншу модель, не схожу на буржуазний парламентаризм, і можна сказати, альтернативну до останнього. Досить просто її охарактеризував третій кандидат чернігівських союзників

М.Максимовський: «Царь не отстывает и не отступит от своих прогрессивных реформ и поворота назад быть не может. И союз русского народа вместе со всем народом пойдет за своим Царем по пути широкого развития русской государственной жизни»⁴⁵.

Поряд із Союзом руського народу в губернії продовжували виникати й інші подібні організації, іноді – за допомогою самих членів СРН. 18 лютого 1907 р. в Ніжині було відкрито за ініціативи згаданого вище архімандрита Василя відділ Київського патріотичного товариства молоді «Двуглавый орел»; о. Василь був і першим головою відділу⁴⁶. Останній існував досить довго – аж до Першої світової війни. Весною 1908 р. за відомостями поліції відділ налічував три сотні членів⁴⁷, головував у ньому священник Лубенцев. Мабуть союзники вважали корисним згуртування молоді у власному об'єднанні на захист монархії і вітчизни (чи не було це спробою створення своєрідного чорносотенного комсомолу?).

У 1907-1908 роках мережа СРН в губернії продовжувала зростати кількісно і територіально. Згідно з оцінками І.Киселева, А.Кореліна та ін. на початку 1907 р. у відділах СРН по Чернігівській губернії налічувались 7631 особа, і вони перевищували чисельність чотирьох інших партій краю (октябристів, кадетів, есерів, соціал-демократів), разом узятих⁴⁸. У наступному ж 1908 р., за даними департаменту МВС, Союз руського народу налічував в губернії 8100 членів, організованих у 9 відділах і 30 підвідділах. Найбільшим осередком союзників був Ніжин і ніжинський повіт, де міський відділ і 5 сільських підвідділів об'єднували 3 750 осіб. Виділявся за кількістю і чернігівський відділ з його 800 членами, а разом із 5 підвідділами у повіті він налічував 1250 душ. У Городнянському повіті було 1400 союзників у 5 підвідділах. Натомість інші повітові організації були невеликими, а в 5 повітах – Козелецькому, Мглинському, Новгород-Сіверському, Сосницькому та Погарському відділів СРН не існувало⁴⁹. На відміну від інших партій, у перший пореволюційний рік чорносотенний рух продовжував зростати, тоді як краєві структури партій парламентського типу, таких як кадети та октябристи, почали розпадатися. Так, у 1906–1907 рр. організації октябристів налічували 450 осіб⁵⁰, а вже у 1908 р. їх чисельність на Чернігівщині зменшилась майже в чотири рази і становила 110 осіб⁵¹ (а це була партія, представники якої щойно виграли вибори до III думи по Чернігівській губернії!). У той же час відомо, наприклад, про відкриття відділу СРН у Городні 8 липня, а в кінці грудня 1907 р. підвідділів у Передмостній Слобідці Остерського повіту (зараз територія Києва), який незабаром об'єднав до 300 учасників, і в с. Кладьківка Борзенського повіту, до котрого записався 71 житель села⁵².

Серед головних причин зростання структур СРН дослідники називають сприяння адміністрації. Не заперечуючи цього, зауважимо, однак, що було багато факторів, які цьому процесу протидіяли. Перш за все, це громадська думка, яка переважно контролювалась пресою ліберального напрямку. По-друге, не слід забувати, що проти багатьох представників чорносотенного руху революційні організації у 1907–1908 рр. влаштували справжнє полювання. Найпоказовіше це проявилось у долі Клишівського відділу СРН. Уже говорилось, що ще в 1906 р. активність останнього викликала силові акції з боку місцевих революційних організацій. Цей відділ організував масову громадську підтримку правоохоронним органам у протидії революційним структурам. Помітну роль СРН у боротьбі з революційними настроями відзначив керівник жандармерії п'яти північних повітів краю у звіті за вересень 1906 р.⁵³ На початку

1907 р. учасники бойової дружини соціал-демократів Клинців зневірилися у марксистських лозунгах і перейшли до більш дієвого на їх думку есерівського максималізму, а разом з тим розпочали відстріл лідерів монархістів. 11 березня революціонер поранив союзника Александрова, а наступного дня – ще двох членів СРН і городового при затриманні⁵⁴. 28 березня 1907 р. там же, у Клинцях, максималісти застрелили товариша голови відділу СРН Г. Ришкова, а 15 травня іншого товариша голови Г. Ветковського (колишніх делегатів київського з'їзду)⁵⁵. Голова відділу В. Баришніков після цього виїхав з посаду і діяльність СРН тут затихла, хоча сам відділ, здається, існував. Переслідування зазнали члени СРН і в інших місцевостях краю. Згідно з В. Волковинським у квітні 1907 р. односельчани убили в с. Воловиця земляка Куца за належність до чорносотенців⁵⁶. За повідомленнями київського часопису «Слово», уночі на 8 червня 1907 р. на х. Кулішівка Борзенського повіту напали на хату І. Горбача, «істинно-руського» за своїми переконаннями, і лише випадково господар порятувався від загибелі. 14 червня у тому ж повіті було вбито А. Сидоренка, як повідомляв орган соціал-демократів, за монархічну діяльність, а також за доноси на земляків⁵⁷. Ввечері 21 липня 1907 р. у власній хаті з рушниць смертельно поранено голову осередку СРН у с. Шаповалівка Борзенського повіту М. Гірченка⁵⁸. Звичайно, при цьому слід враховувати, що практично вся територія Чернігівщини у ті роки стала ареною терору і грабежів, які здійснювали бандитські групи під прикриттям анархізму або максималізму. Так, у вересні 1908 р. було вбито казначея Конопотського відділу СРН Зименка з метою пограбування⁵⁹. Та все ж очевидно, що належність до Союзу руського народу, який переслідував протилежні до революційного тероризму цілі, забезпечувала його членам не лише підтримку далекої адміністрації і досить умовний у сільській місцевості захист поліції, а й додаткову небезпеку для свого життя. Мабуть, саме ця причина сприяла тому, що в місцевих відділах союзників, як повідомляла довідка Департаменту поліції, у 1908 р. бракувало керівників.

Заспокоєння населення у період столипінської реакції на перших порах покращило умови роботи організацій СРН. У пореволюційні роки союзники розширюють свою діяльність, охоплюючи крім політичної, і культурну та благодійну сферу. До цього, можливо, спонукала зростаюча політична апатія населення. Відділи починають відкривати чайні, де проводяться їхні зібрання. Такі чайні у 1908 р. діяли у Чернігові та Передмостній Слобідці. При чернігівському відділі діяв якийсь час навіть жіночий гурток дам-союзниць, якому восени доручили організувати по неділях народні читання⁶⁰. Читання проводились на релігійно-моральні та історико-патріотичні теми з демонстрацією слайдів проектором⁶¹. Відділ СРН у Передмостній Слобідці, крім читань у чайній, влаштував кравецьку майстерню і взяв підряд на пошиття білизни⁶². У Ніжині відділ СРН щорічно влаштував з нагоди Пасхи розговляння для найбільш бідної частини населення; у розговляннях брали участь до тисячі осіб, які безоплатно отримували сало, паски і яйця⁶³. Окрім того, в центрі міста при Благовіщенському монастирі ніжинські союзники влаштували бібліотеку відділу.

Не зменшувалась активність чернігівських представників СРН і на всеросійських заходах цього руху. Голова губернського відділу союзу о. Ф. Васютинський був учасником і доповідачем на приватній нараді СРН у Ярославлі 8–11 березня 1909 р., наполягаючи на більш тісному зв'язку центрального керівництва організації і її місцевих осередків.

Та з часом мабуть для частини інтелігенції, залученої до чорносотенного руху, його ідеї почали здаватись застарілими. Більш модерними і привабливими виглядали російські націоналістичні організації, зокрема Всеросійський національний союз, що виник 1908 р.. Незабаром з'явилась філія його у Чернігові, до якої перейшла частина провідників місцевого відділу СРН. 15 серпня 1912 р. відкрито відділ і в Ніжині. Структура управління цієї організації нагадувала управління в Союзі руського народу. Існувала рада відділу з 11 осіб, яка обирала голову і товаришів голови. Впадає у вічі підкреслено елітарний склад керівництва націоналістів: у 1913 р. до ради входили адвокат, інспектор реального училища, чотири статських радники, один з яких – В. Демидович, – був раніше лідером чернігівського СРН, секретар губернського з воїнської повинності присутствія і інспектор народних училищ. Поважні особи очолювали відділи: у Чернігові генерал-майор у відставці В. Липинський (дружина якого у 1908 р. була товаришем голови відділу СРН), у Ніжині – аж два генерал-майори у відставці, Ю. Яковлев (голова) і В. Семенов (товариш голови). Товаришем голови чернігівського відділу був ректор місцевої семінарії архимандрит Олексій⁶⁴. Слід зазначити, що саме на Всеросійський національний союз, а також на партію октябристів зробив ставку уряд П. Столипіна, який досить прохолодно ставився до Союзу руського народу. Можливо, тут і криється причина зосередження в структурах першого значної кількості чиновників. Окрім партійного відділу, у Чернігові діяв також клуб російських націоналістів, очолював його той же В. Липинський, а правління складалось практично з тих же осіб, що й рада відділу.

Тим не менше, нові об'єднання не набули масового характеру. СРН і далі утримував першість серед правих організацій губернії. Точних відомостей про динаміку чисельності учасників правих об'єднань на півночі Лівобережжя України у 1910-х роках немає. Окремі факти свідчать, що і в цей час Союз залишався впливовою і діяльною організацією. Так, ще у січні 1911 р. головна рада СРН доручила Конотопському відділу розглянути питання про відкриття підвідділу Союзу у селі Лукно та ст. Юсківці за зверненням місцевих жителів⁶⁵.

Однією з нових галузей роботи союзників стало сприяння військово-патріотичній підготовці юнацтва. З цією метою на межі 1900-х – 1910-х років почали утворюватися т.зв. потішні загони. Відділи ці діяли при навчальних закладах. У Ніжині такий загін було утворено у 1910 р. під назвою «Ніжинське потішне військо», до нього приймали підлітків 10–15 років християнського віросповідання. За мету його існування ставились фізичне загартування, підготовка до військової служби, виховання відданості імператору. У вересні 1911 р. ця потішна рота ніжинського відділу СРН у кількості 53 осіб взяла участь в урочистому марші в Чернігові на очах імператора Миколи II⁶⁶. Мабуть, перший виступ сподобався глядачам і керівництву союзників. Наступного року за погодженням із Київським навчальним округом було вирішено взяти участь у огляді в Санкт-Петербурзі. Збір призначено було в Києві на 12 липня у Лаврі. У ньому повинні були взяти участь загін чернігівської чоловічої гімназії, чотири напівроти «потішних» з Почепського, Погарського, Гремяцького і Стародубського 4-класних училищ та рота ніжинського 2-класного залізничного училища. Загальна кількість учасників складала 290 осіб. Напередодні від'їзду потішних міських училищ оглядали генерал-лейтенант і полковник 176 Переволочанського полку⁶⁷. Відділ СРН брав участь також у святкуванні 26 серпня 1912 р. в Ніжині ювілею Вітчизняної війни 1812 р..

У 1911 р. стався остаточний розкол Союзу руського народу на прихильників О. Дубровіна, колишнього голови ради руху та прибічників оновленої головної ради СРН. Можна обережно припустити, що більша частина відділів СРН на Чернігівщині наслідували приклад лубенського відділу Союзу, який повністю і безумовно перейшов на бік О. Дубровіна. Зокрема, у роботі Всеросійського з'їзду СРН у Москві 21 листопада-1 грудня 1911 р., організованого прихильниками останнього, взяли участь делегати Бардницького (?), Ніжинського, Передмостно-Нікольського, Стародубського та Чернінського (Чернігівського?) відділів СРН Чернігівської губернії, а Сергій Монаєв з Ніжина був обраний до числа почесних членів організації з правами членів-засновників⁶⁸. Навряд чи розкол додав нових членів у лави союзників.

Загалом у 1910-х роках діяльність правих об'єднань стала доволі непомітною у громадському житті Чернігівщини. Проурядове «Черниговское слово» з 1910 р. зовсім перестало висвітлювати їх діяльність на місцях, обмежуючись повідомленнями про з'їзди російських націоналістів та думські промови. Знижується і чисельність учасників. Так, на зібранні чернігівського відділу Всеросійського національного союзу 16 березня 1914 р. було всього 65 присутніх. Відділ, діючи кілька років, досі не мав постійного приміщення⁶⁹. Громадська активність його на початку р. виразилась лише в посиленні телеграми на підтримку православних закарпатців, над якими влаштувала суд угорська влада. Майже відсутні справи про СРН та інші праві організації і в паперах чернігівського жандармського архіву. Швидше за все, губерньська адміністрація під час передвоєнної стабілізації економічного і політичного життя краю зовсім махнула рукою на існування їхніх місцевих осередків. Натомість у середовищі громадськості і особливо інтелігенції краю чорносотенний рух викликав відразу. Так, за спогадами газети правого напрямку («Московские ведомости», «Новое время» та ін.) у Чернігові були непопулярні, зате великим попитом користувались «Речь», «Киевская мысль», «Русское слово»⁷⁰. В особистих же відносинах у земствах і громадських організаціях становище прихильників правих поглядів жандармське управління у 1910-х роках характеризувало так: «запишись в союзники, так левые съедят, а начальство не поддержит»⁷¹. Без сумніву, ці умови, поряд з іншими (процес Бейліса тощо) сприяли поступовому розвалу ще недавно активних організацій. На 1916 р., коли департамент поліції захотів дізнатися чи існують на місцях монархічні партії, по зібраним чернігівськими жандармами даним, окрім Ніжинщини, тільки в Конотопі існував невеликий відділ СРН, в якому числилось 56 душ, які не вели ніякої діяльності. У решті повітів відділи, навіть у Чернігові і Городні, зникли зовсім, причому за свідченням розісланих унтер-офіцерів, це сталося ще за кілька років перед тим⁷².

Єдиним винятком із цього правила чомусь був ніжинський відділ СРН, який аж до 1915 р. зберіг сільську мережу з 11 підвідділів і загальну чисельність у 4 тис. осіб⁷³. Керували відділом чиновник поштово-телеграфної контори С. Рибка і купець П. Ващенко. Втім, під час війни діяльність відділу теж затихла у зв'язку з тим, що значна частина учасників вирушила на фронт. Відділ зберігав певну фінансову основу – по його книгах навесні 1916 р. числилось більше 400 рублів. Правління відділу щотижня збиралось у бібліотеці для обговорення поточних справ⁷⁴.

Таким чином, політичні організації консервативно-монархічного спрямування виникли на півночі Лівобережжя найпізніше порівняно з місцевими осередками інших політичних сил. Значна частина їх прихильників

серед інтелігенції та духовенства поділяли ідеї слов'янофільства і релігійної філософії, загалом малопопулярні серед громадськості. Не маючи досвіду політичної боротьби, місцеві активісти монархізму гостро відчували потребу об'єднання для протидії революції. Тому, незважаючи на велику кількість монархічних організацій, що діяли в державі, переважна більшість правих у краї об'єдналась у рядах Союзу руського народу. Остаточна структура цієї організації склалась у 1907 р. і відрізнялась значною демократичністю управління. Для ідеології місцевих лідерів цієї організації, як і всього руху, був притаманний антисемітизм, однак вони розуміли, що повернення до передреволюційної системи управління суспільством неможливе. Більше того, пропонували певні реформи, наприклад освітню. Піком піднесення Союзу руського народу на Чернігівщині були 1907–1908 рр., коли його осередки набули найбільшого впливу і популярності і фактично об'єднали навколо себе всіх діяльних монархічних діячів краю. Аж до виникнення відділів Всеросійського національного союзу інші осередки правих партій були або дрібними гуртками, або знаходились під впливом СРН. Однак цей процес не супроводжувався ідейною перемогою над супротивними політичними силами. Інакше кажучи, табір прихильників монархії консолідувався на короткий час, але не збільшився за рахунок інших. Коли ж у наступні роки адміністрація краю збайдужіла до СРН, і відповідно до зміни урядових настроїв перенесла увагу на октябристів та російських націоналістів, праві організації краю втратили свою єдність. Незважаючи на це, відділи союзників освоювали і розвивали різноманітні напрями роботи з населенням, зокрема культурної. Однак відтік чиновників та елітних прошарків від СРН до нових політичних сил зменшив його і так невеликі інтелектуальні і організаторські сили, залишені ж на власний розсуд селянські прихильники чорносотенного руху почали втрачати ентузіазм до справи. До всього, чернігівські праві, як націоналісти, так і союзники, так і не змогли випустити власної преси і фактично опинились у 1910-х роках у становищі інформаційної блокади. Розкол СРН у 1911 р., програш процесу Бейліса та загальне падіння авторитету правих в імперії спричинили розпад місцевих структур цього потужного руху, який виявився більше здатним до ідейно-масової організації в умовах революційних потрясінь, ніж до постійної діяльності в умовах парламентсько-бюрократичної системи, урядово-бюрократичному елементу якої він був у мирний час непотрібним, а методи парламентської боротьби освоїти не зміг.

Звичайно, ця картина діяльності консервативних течій на Чернігівщині далеко не повна. Бракує, зокрема, відомостей про роботу підвідділів СРН у сільській місцевості, невідомий час і обставини зникнення більшості осередків правих партій краю у 1910-х роках. Потребує уточнення соціальний склад правих організацій, їх участь у виборах до земських і міських установ та вплив на їх діяльність. Стосовно джерел хотілося б з'ясувати, чи не залишилось спогадів або детального листування провідників, яке допомогло б висвітлити зсередини проблеми і життя чорносотенних організацій. Потребують детальнішого висвітлення також особливості діяльності в краї Всеросійського національного союзу та інших правих об'єднань. Будемо надіятись, що ця специфічна сторінка політичної історії Лівобережжя ще приверне увагу неупередженого дослідника.

Annotation

The article is dedicated to the unknown pages of the history of the regional organizations of conservative-monarchies and Russian national political parties on the north of the left-coast Ukraine (Chernigiv region of Russian empire) at the beginning of the XX century. Investigation considered genesis, appearance and achievement of the largest conservative movement – so-called Union of Russian Nation and other right parties. The basic factors and circumstances which hindered or assisted their success for are found out.

Анотація

Стаття присвячена маловивченим сторінкам історії регіональних структур консервативно-монархічних російських націоналістичних політичних партій на півночі Лівобережної України на початку ХХ ст. Дослідження розглядає генезис, виникнення і діяльність у краї найбільшої з т.зв. чорносотенних організацій – Союзу руського народу, а також інших правих партій. З'ясовано основні фактори і обставини, які сприяли або перешкоджали успіхам цих політичних сил.

¹ Союз Русского Народа по материалам чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г./ сост. А. Черновский. – М.-Л.: Государственное изд-во, 1929.

² Степанов С.А. Черная сотня в России. 1905–191 гг. – М.: Изд-во ВЗПИ, А/О «Росвузнаука», 1992. – 330 с.

³ Волковинський В. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С. 63–74.

⁴ Омелянчук І.В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.). Монография. – К.: НИУРО, 2000. – 168 с.; Омелянчук І.В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914): Монография. — К.: МАУП, 2006. – 744 с.

⁵ Інститут рукописів НБУВ. – Ф. 127. – Од. зб. 221. – Арк. 2.

⁶ Там само. – Арк. 5–6.

⁷ Там само. – Арк. 7.

⁸ Свод постановлений Черниговскаго Губернскаго Земскаго Собрания 1900–1909 годов. – Т. 1. /Сост. В.М. Хижняков. – Чернигов, Типография губернскаго земства, 1912. – С. 78–79.

⁹ Омелянчук І.В. Черносотенное движение на территории Украины... – С. 20.

¹⁰ Десна. – 1906. – №33. – С. 1.

¹¹ Правые партии. 1905–1917. Документы и материалы. В 2 тт. / Т.1. 1905–1910 гг. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. – С. 147–148.

¹² Десна. – 1906. – №20. – С. 2.

¹³ Ясир М.Д. З діяльності партійних осередків октябристів на Україні в 1905–1907 рр.// Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 172. Політичні партії на Україні (1905–1925 рр.) – С. 57.

¹⁴ Десна. – 1906. – №59. – С. 4.

¹⁵ Утренняя заря. – 1906. – №25. – С. 3.

¹⁶ Утренняя заря. – 1906. – №20. – С. 4.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Утренняя заря. – 1906. – №36. – С. 3.

¹⁹ Черниговское слово. – 1907. – №53. – С. 2.

²⁰ Утренняя заря. – 1906. – №39. – С. 5.

²¹ Правые партии. ... Т.1. – С. 213–214, 216–218.

²² Черниговское слово. – 1906. – № 12. – С. 3.; №14. – С. 3.; №17. – С. 3.; №26. – С. 3.

²³ Черниговское слово. – 1906. – №29. – С. 2.; № 41. – С. 3.; 1907. – №52. – С. 3.; №56. – С. 3.

²⁴ Черниговское слово. – 1907. – №59. – С. 2.

²⁵ Омелянчук І.В. Черносотенное движение в Российской империи ... – С. 35.

²⁶ Черниговское слово. – 1907. – №52. – С. 3.

²⁷ Черниговское слово. – 1906. – №30. – С. 1.

²⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУК). – Ф. 1439. – Оп. 1.

- Од. зб. 482. – Арк. 41 і зв.
- ²⁹ Черниговское слово. – 1907. – №66. – С. 2.
- ³⁰ Черниговское слово. – 1907. – №66. – С. 2.
- ³¹ ІР НБУВ. – Ф. 23. – Од. зб. 283.
- ³² Черниговское слово. – 1907. – №189. – С. 2.
- ³³ Черниговское слово. – 1906. – №14. – С. 2.
- ³⁴ Черниговское слово. – 1906. – №21. – С. 3.
- ³⁵ Черниговское слово. – 1906. – №34. – С. 2.
- ³⁶ Правые партии...Т.1. ... – С. 336–337.
- ³⁷ Там само. – С. 213, 430–431.
- ³⁸ Черниговское слово. – 1907. – №64. – С. 2.
- ³⁹ ІР НБУВ. – Ф. 23. – Од. зб. 1098. – Арк. 2зв., 3.
- ⁴⁰ Правые партии... – Т. 1... – С. 443.
- ⁴¹ Черниговское слово. – 1907. – № 131. – С. 2.
- ⁴² *Волковинський В.* Організації великоросійських шовіністів... – С. 6.
- ⁴³ Черниговское слово. – 1907. – №64. – С. 2.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Черниговское слово. – 1907. – №62. – С. 2.
- ⁴⁶ ЦДІУАК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од. зб. 1282. – Арк. 4; Од. зб. 1481. – Арк. 16.
- ⁴⁷ Правые партии... – Т.1. – С. 621.
- ⁴⁸ *Киселев И.Н., Корелин А.П., Шелохаев В.В.* Политические партии в России в 1905–1907 гг.: численность, состав, размещение (Количественный анализ) //История СССР. – 1990. – №4. – С. 78.
- ⁴⁹ Правые партии... – Т. 1. – С. 621, 624.
- ⁵⁰ *Киселев И.Н., Корелин А.П., Шелохаев В.В.* Политические партии в России... – С. 78.; *Ветров Р.І., Донченко С.П.* Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.). – Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ: вид-во «Поліграфіст», 2001– С. 35.
- ⁵¹ Правые партии... – Т.1... – С. 621, 624.
- ⁵² ЦДІУАК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од. зб. 919. – Арк. 4 і зв.
- ⁵³ ЦДІУАК. – Ф. 1439. – Оп.1. – Од. зб. 367. – Арк. 38 зв.
- ⁵⁴ Черниговское слово. – 1907. – №115. – С. 2.
- ⁵⁵ ЦДІУАК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од. зб. 367. – Арк. 77 зв.; Слово. – 1907. – №4. – С. 13.
- ⁵⁶ *Волковинський В.* Організації великоросійських ... – С. 70.
- ⁵⁷ Слово. – 1907. – №8. – С.9.
- ⁵⁸ Черниговское слово. – 1907. – №216. – С. 2.
- ⁵⁹ Черниговское слово. – 1908. – № 549. – С. 2.
- ⁶⁰ ЦДІАУК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од. зб. 919. – Арк. 8.
- ⁶¹ Черниговское слово. – 1908. – № 588. – С. 2.
- ⁶² ЦДІАУК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од. зб. 919. – Арк. 6.
- ⁶³ *Омельянчук И.В.* Черносотенное движение в Российской... – С. 640.
- ⁶⁴ ЦДІАУК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од. зб. 1481. – Арк. 13 і зв.
- ⁶⁵ Правые партии... – Т.2. 1911–1917 гг. – С. 9.
- ⁶⁶ Симоненко В. Черносотенці: «Союз русского народу» // Просвіта. – 1994. – № 6–7. – С. 2.
- ⁶⁷ Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області. – Ф. 340. – Оп. 1. – Од. зб. 307. – Арк. 54.
- ⁶⁸ Правые партии... - Т.2... – С. 55–58, 60.
- ⁶⁹ Черниговское слово. – 1914. – №2098. – С. 3.
- ⁷⁰ Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-1275. – Оп. 1. – Од. зб. 16. – Арк. 29 зв.
- ⁷¹ ЦДІАУК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од. зб. 1648. – Арк. 13.
- ⁷² Там само. – Арк. 2,4,5,9.
- ⁷³ Там само. – Арк. 8.
- ⁷⁴ Там само. – Арк. 12.